काव्यस्यात्मा ध्वनिः

SWATI SUCHHARITA NANDA
Research Scholar, Dept of Sanskrit & Indian Culture
Scsvmv University, Enathur, Kanchipuram

को ध्वनिः

ध्वनिशब्दो बहुधा निरुच्यते। निर्वचनानुसारं चास्य बहवोऽर्था गृह्यन्ते। पञ्चधा निर्वचनेन पञ्चापि ध्वनिसम्बद्धा अर्था गृह्यन्ते। तद्यथा- (1) ध्वनि यः स व्यञ्जकः शब्दो ध्वनिः। (2) ध्वनति, ध्वनयति वा यः स व्यञ्जकोऽर्थः ध्वनिः। (3) ध्वन्यते इति ध्वनिः। यद् ध्वन्यते इत्यनेन रसालंकारवस्तुरूपं व्यङ्ग्यार्थत्रयम् उपतिष्ठते। (4) ध्वन्यते अननेति ध्वनिः, इत्यनेन व्यञ्जनादिशक्तीनां ग्रहणम्। (5) ध्वन्यतेऽस्मिन्निति ध्वनिः, इत्यनेन व्यङ्ग्यार्थप्रधानं काव्यमपि संगृह्यते। एवं ध्वनिशब्देन व्यञ्जकशब्दस्य, व्यञ्जकार्थस्य, व्यङ्ग्यार्थस्य, व्यञ्जनाव्यापारस्य, व्यङ्ग्यप्रधानकाव्यस्य च ग्रहणं संजायते।

ध्वनेः स्वरूपम्

वाच्यर्थापेक्षया व्यङ्ग्येऽर्थे मुख्ये सति ध्वनिरिरिति कथ्यते। तथाविधं च काव्यं सर्वोत्कृष्टं मन्यते।

इदमुत्तममतिशायिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः।[1]

वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम्।[2]

आनन्दवर्धनाचार्यो ध्वनिं लक्षयति-

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ।

व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः।।[3]

यत्र शब्दार्थौ स्वार्थं गौणरूपेणोपस्थाप्य व्यङ्ग्यमर्थम् अभिव्यञ्जयतः, तदा ध्वनिः। तथाविधं काव्यं ध्वनिः ध्वनिकाव्यं वा निगद्यते। शब्दार्थयोरेकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारित्वं प्रतिपद्यते।

शब्दबोध्यो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः।

एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता।।[4]

वाच्यार्थातिरिक्तः को ध्वनिः व्यङ्ग्योऽर्थो वेति जिज्ञासायां ध्वनिकारेण स्फुटीक्रीयते यत् कामिनीलाविण्यमिव यत् प्रसिद्धातिरिक्तम् अन्यदेव किंचित् प्रतीयते वाच्यातिरिक्तं व्यङ्ग्यरूपं स ध्वनिः।

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम्।

यत् तत् प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु।।[5]

एतदाश्रित्यैव लावण्यलक्षणमपि प्रस्तुयते यत्-

मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा।

संलक्ष्यते यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते।।

इयं व्यङ्ग्यर्थाबोधनक्षमतैव प्रतिभावैशिष्ट्येन महाकवीनां यशः प्रसारयति। व्यङ्ग्यार्थाभिव्यक्तिरेव महाकवित्वस्य निकषः। अतो ध्वनिकृतोच्यते-

सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु निःष्यन्दमाना महतां कवीनाम्।

अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति परिस्फुरन्तं प्रतिभा-विशेषम्।।[6]

व्यङ्ग्यार्थस्य तथा वैशिष्ट्यं यथैष नीरसं सरसम्, असुन्दरं सुन्दरम्, अमधुरं मधुरं जनयति।

ध्वनिसिद्धान्तस्य स्थापना व्याकरणं, विशेषतो भर्तृहरिकृतं वाक्यपदीयम्, आश्रित्य वर्तते। वाक्यपदिये नादस्फोटयोः स्वरूपं निरूप्यते-

यः संयोगविभागाभ्यां करणैरुपजन्यते।

स स्फोटः शब्दजाः शब्दा ध्वनयोऽन्यैरुदाहृताः।।[7]

तत्रोच्चारणावयवानां संयोगेन विभागेन च यः शब्द उत्पद्यते स स्फोटः, अन्ये च शब्दजाः शब्दा ध्वनिशब्दवाच्याः। घण्टानादिषु अनुरणनरूपः शब्दो यथा, तथैव शब्दजो व्यङ्ग्योऽर्थो ध्वनिरित्युच्यते। स्फोटनादयोः व्यङ्ग्यव्यञ्जकसम्बन्धो मन्यते, तथैव काव्येऽपि ध्वनेर्व्यञ्जकत्वं प्रतीयमानस्यार्थस्य च व्यङ्ग्यत्वं सिध्यति।

ग्रहणग्राह्ययोः सिद्धा योग्यता नियता यथा।

व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेन तथैव स्फोटनादयोः।।[8]

नादैरहितबीजायां बुद्धौ अन्त्यवर्णश्रवर्णन समं शब्दस्य रूपमवधार्यते। ध्वनिरेव शब्दस्वरूपं प्रकाशयति।

नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह।

आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते।।[9]

प्रत्ययैरनुपाख्येयैर्ग्रहणानुगुणैस्तथा

ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते।।[10]

स्फोटव्यञ्जका वर्णा ध्वनिनाम्ना व्यवह्रियन्ते, एवं व्यञ्जकशब्दर्थयोः ध्वनित्वं सिध्यति। लोचनकृता अभिनवगुप्तेन ध्वनिः पञ्चस्वरूपार्थं व्याकरणस्य ऋणित्वं स्वीक्रियते। अतएव आनन्दवर्धनाचार्येण मम्मटेन च वैयाकरणप्रशंसायाम् उच्यते-

"प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणाः, व्याकरणमूलत्वात् सर्वविद्यानाम्। ते च श्रूयमाणेषु वर्णेषु ध्वनिरिति व्यवहरन्ति।"[11]

"बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः"।[12]

ध्वनिरात्मा काव्यस्य

अभिधा-लक्षणा-व्यापारानन्तरं व्यञ्जना वृत्तिः स्वीक्रियते। व्यञ्जनायाः प्राधान्येन काव्ये कल्पनायाश्चिन्तनस्यानुभूत्यादितत्त्वानां च समावेशोऽभूत्। कल्पनाया अभावे लक्षणाया व्यञ्जनाया वा प्रवृत्तिर्न प्रसरति। नानुभूर्तिं विना भावावेशः, भावावेशमन्तरेण न लक्षणा व्यञ्जना वोद्भवति। व्यञ्जना – शक्तिः काव्ये प्रभविष्णुतां रमणीयतां रागात्मकतां च सन्निवेशयति। तदैव काव्ये रमणीयत्वं जायते।

क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः।[13]

तादृशी रमणीयता काव्ये व्यञ्जनाशक्तेः ध्वनेर्वा संजायते। यथा रमणीशरीरे लावण्यम्, मेघे विद्युत्, चन्द्रमसि ज्योत्स्ना, उषसि ज्योतिर्वाऽन्तर्निहिता, तथैव काव्ये ध्वनेरधिष्ठानम्। ध्वनितत्त्वं न काव्यस्यावयवरूपम्, अपि तु अवयविरूपेण आत्मरूपेण वा प्रतितिष्ठति।

काव्यशास्त्रे अभिधा लक्षणा व्यञ्जना चेति तिस्रो वृत्तयः स्वीक्रियन्ते। अभिधा वाच्यार्थप्रधाना, लक्षणा लक्ष्यार्थप्रधाना, व्यञ्जना व्यङ्ग्यार्थप्रधाना च। व्यञ्जनाशक्तेः स्वीकरणे ये दोषा विविधैः शास्त्रज्ञैरुद्भाविताः ते दोषा आनन्दवर्धनेन ध्वन्यालोके मम्मटेन च काव्यप्रकाशे निरस्ताः। उक्तं च-

यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते।

फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया।।[14]

नाभिधा समयाभावात्, हेत्वभावान्न लक्षणा।।[15]

विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यते परः।

सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च।।[16]

व्यञ्जना द्विविधा

शाब्दी आर्थी च। तत्र शाब्दी द्वेधा- अभिधामूला लक्षणामूला च। आर्थी व्यञ्जना च वस्तुबोद्धव्यादीनां वैशिष्ट्याद् अन्यदर्थं बोधयति।

ध्वनेर्भेदाः

ध्वनेर्मुख्यतया द्वौ भेदौ स्तः – (1) लक्षणामूलो ध्वनिः, अविवक्षितवाच्यध्वनिर्वा। (2) अभिधामूलो ध्वनिः, विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिर्वा। लक्षणामूले ध्वनौ वाच्यार्थस्य विवक्षा प्रयोजनं वा न भवति। व्यङ्ग्यार्थो लक्षार्थम् आश्रित्यावतिष्ठते। अस्यापि द्वौ भेदौ – अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिः, अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिश्च। अर्थान्तरसंक्रमिते वाच्यार्थः स्वार्थं बोधयन्नपि अर्थान्तरं संक्रामति। अत्यन्ततिरस्कृते वाच्याध्वनौ च वाच्यार्थः सर्वथा तिरस्क्रियते। लक्षणामूलश्चैष ध्वनिः।

अभिधामूले विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ वा व्यङ्ग्यार्थो वाच्यार्थम् आश्रयते। अस्यापि द्वौ भेदौ – संलक्ष्यक्रम – व्यङ्ग्यध्वनिः, असंलक्ष्यक्रम – व्यङ्ग्यध्वनिश्च। संलक्ष्यक्रमे व्यङ्ग्यध्वनौ व्यङ्ग्यार्थ – प्रकाशस्य पौर्वापर्यक्रमो लक्ष्यते। असंलक्ष्यक्रमे व्यङ्ग्यध्वनौ च शतपत्रभेदन्यायेन पौर्वापर्यं न लक्ष्यते । तत्र सत्यपि पौर्वापर्ये यौगपद्यात् न तत्र क्रमज्ञानम्। द्वयोरप्येतयोर्भेदयोरनेके भेदा वर्ण्यन्ते।

गुणीभूतव्यङ्ग्ये वाच्यार्थापेक्षया व्यङ्ग्यार्थस्य नाधिकं महत्त्वम्। जगन्नाथमतेन गुणीभूतव्यङ्ग्यं काव्यमपि उत्तमकाव्यान्तर्गतं स्वीकरणीयम्। अस्य अगूढअपराङ्गव्यङ्ग्यादिभेदेन अष्टौ भेदाः।

काव्यं त्रिविधम्

ध्वनिवादिमतेन काव्यं त्रेधा विभज्यते – उत्तमं मध्यमम् अवरं(अधमं) चेति। व्यङ्ग्यार्थस्य प्राधान्यं काव्यमुत्तमम्। **वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम्**[17]। उत्तमकाव्यस्यापि भेदत्रयम् – रसध्वनिः, अलंकारध्वनिः, वस्तुध्वनिश्च। तत्र रसध्वनिः सर्वोत्तमः। **गुणीभूतव्यङ्ग्यं काव्यं मध्यमम्। अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्**[18]। अत्र व्यङ्ग्यार्थस्य सत्त्वेऽपि वाच्यार्थापेक्षया तस्य गौणत्वं भवति। अधमकाव्ये अवरकाव्ये वा शब्दचित्रादिकम् अलंकारप्रदर्शनादिकं च भवति। अत्र रसाभावादस्याधमत्वम्। **शब्दचित्रं वाच्यचित्रव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्**[19]।

ध्वनिवादस्य महत्त्वस्य कारणमस्ति – यदत्र सर्वेषामपि काव्यमूलतत्त्वानां रसालंकार – वक्रोक्त्यादीनां समावेशो भवति। अत्र रीतिवादवद् न केवलं पाण्डित्यप्रदर्शनम्, अपि तु चित्ताह्लादकत्वं चेतोविकासकत्वं च भवति। ध्वनिवादस्य रमणीयत्वं शब्दमूलकम् अर्थमूलकं शब्दार्थोभयमूलकं च । ध्वनिः काव्ये ललनालावण्ययवद् अपूर्वं रम्यत्वं प्रतियमानर्थं च द्योतयति।

खण्डन – मण्डनादिभिः पुष्टः सर्वमान्योऽयं काव्यसिद्धान्तः। नैतादृशः काव्यसिद्धान्तो भुवनेऽन्यत्रावलोक्यते। अतएववैतस्येयत् महत्त्वम्। ध्वनेरेतस्य असंख्यभेदप्रभेदत्वाद् काव्यस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्माः सर्वा अपि विशेषता आत्मसात् करोति। एवं सिध्यति यद्- **ध्वनिरात्मा काव्यस्य।**

टीप्पणी

1. का.प्र.-1.4
2. सा.द.-4.1
3. ध्वन्यालोक-1.13
4. सा.द.-2.18
5. ध्वन्या.-1.4
6. ध्वन्या.1.6
7. काव्य.1.103
8. वाक्य.1.98
9. वाक्य1.85
10. वाक्य.1.84
11. ध्वन्यालोक,1.13
12. काव्यप्रकाश.1.4
13. शिशु.4.17
14. काव्यप्रकाश.2.14
15. का.व्य.2.15
16. सा.द.2.12,13
17. सा.द.4.1
18. काव्य.1.5
19. काव्य.-1.5